

فرا تحلیل اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی - هیجانی بر کاهش استعداد اعتیاد فراگیران

صفرعلی دهقانی^۱، جواد مصرآبادی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۹/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۲/۱۲

چکیده

هدف: مقدمه سوء مصرف مواد در نوجوانی و جوانی یک نگرانی عمده درباره سلامت عمومی است که با انواع متعددی از اختلالات روانی همراه شده است و پژوهش‌های بسیاری در خصوص اثربخشی آموزش روش‌های پیشگیری (مهارت‌های هیجانی - اجتماعی) بر کاهش اعتیاد و اعتیادپذیری انجام شده است. پژوهش حاضر با هدف نتیجه‌گیری کلی در خصوص اثربخشی آموزش مهارت‌های هیجانی - اجتماعی بر کاهش اعتیادپذیری به انجام رسید. **روش:** مواد و روش‌ها جهت نیل به اهداف پژوهش با بهره‌گیری از روش فراتحلیل، از نتایج کمی ۲۵ پژوهش منتخب، که با توجه به ملاک‌های ورود و خروج و بهره‌گیری از کلیدواژه‌های تعیین شده به دست آمده بود، استفاده شد و در مجموع ۴۷ اندازه اثر اولیه به دست آمد و با نرم‌افزار CMA2 مورد تحلیل قرار گرفت. **یافته‌ها:** یافته‌ها با عنایت به نتایج بررسی ناهمگنی، مدل اثرات تصادفی مناسب تشخیص داده شد که اندازه اثر ترکیبی تاثیر آموزش‌ها بر کاهش اعتیادپذیری بر اساس معیار کوهن بزرگ به دست آمد (۰/۷۹-)؛ همچنین نتایج نشان داد که اندازه اثر آموزش مهارت‌ها بر آمادگی به اعتیاد، بزرگتر از اعتیادپذیری و اعتراف به اعتیاد است. پژوهش‌های تفاوتی نیز دارای اندازه‌های اثر بزرگتری نسبت به پژوهش‌های همبستگی بودند. **نتیجه‌گیری:** بر اساس اندازه اثرهای به دست آمده می‌توان گفت آموزش مهارت‌های هیجانی - اجتماعی اثربخشی بالایی بر کاهش اعتیادپذیری داشته است. بنابراین ارتقای مهارت‌های هیجانی و اجتماعی می‌تواند در پیشگیری از گرایش افراد به سوء استفاده از مواد تاثیر گذار باشد. **کلیدواژه‌ها:** اثربخشی، مهارت‌های اجتماعی - هیجانی، اعتیادپذیری، فراتحلیل

۱. دانشجوی دوره دکتری روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

۲. نویسنده مسئول: استاد گروه روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران، پست الکترونیکی:

mesrabadi@gmail.com

مقدمه

در قرن حاضر جوامع بشری به خصوص در رده سنی نوجوانان و جوانان با مشکل بزرگ اجتماعی - روانی «وابستگی» و «سوء مصرف مواد» مواجه هستند. علی‌رغم کوشش‌های فراوان و هزینه‌های سنگین مبارزه با آن، هنوز راه حل مناسب و قابل قبولی به دست نیامده است. در حال حاضر مطالعات فراوانی نشان داده است که شروع مصرف زود هنگام مواد در دوره نوجوانی، خطرات مشکلاتی چون وابستگی و هنجارشکنی در اشکال دزدی و خشونت را در درازمدت و کوتاه‌مدت افزایش داده است (کیمبر و صندل، ۲۰۰۹). می‌توان گفت بدون مداخلات موثر، نوجوانان در معرض آسیب‌پذیری هستند.

کشور ایران دارای یکی از بالاترین نرخ‌های سوء استفاده از مواد افیونی در جهان بوده و این میزان در دهه‌های اخیر روند فزاینده‌ای داشته است. بیشترین رشد سوء استفاده از مواد افیونی در طول سال‌های ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۶ رخ داده است. پس از آن تا سال ۶۶ از شدت آن کاسته شده و سپس مجدداً در سال‌های ۶۷ به بعد افزایش یافته است. در طی دودهمه از سال ۵۷ تا ۷۷ به طور متوسط میزان رشد مصرف مواد سالانه ۸ درصد بوده است؛ به عبارت دیگر تقریباً هر سال آمار سوء مصرف کنندگان مواد دو برابر شده است. اعتیاد به مواد مخدر یکی از معضلات بهداشتی، روانی و اجتماعی جهان کنونی است. نظریه‌های تلفیقی در تعریفی اعتیادپذیری را شامل مستعد کننده‌ها و تسریع کننده‌ها دانسته‌اند. این نظریه‌ها مستعد کننده‌ها را دارای ماهیت زیست‌شناختی - ژنتیکی می‌دانند و تسریع کننده‌ها را عوامل محیطی و فرهنگی تعریف می‌کنند و معتقدند که وجود هر دو عامل در یک فرد زمینه را برای ابتلاء به استعمال مواد مخدر فراهم می‌نماید. به عبارت دیگر، تبیین‌های اجتماعی - فرهنگی بر باورها، ارزش‌ها، نگرش‌های حفظ شده به وسیله گروه‌ها (درباره مواد) به عنوان عاملی مهم، تأکید می‌کنند.

سوء مصرف مواد در نوجوانی یک نگرانی عمده درباره سلامت عمومی است که با شیوع افزایشی انواع متعددی از اختلالات روانی از قبیل افسردگی، اضطراب، بیش‌فعالی - نقص توجه و اختلال سلوک همراه شده است؛ به نظر می‌رسد رابطه اختلالات رفتاری و

روانی با مشکلات سوء مصرف مواد یک رابطه دوسویه باشد؛ مصرف تنباکو، الکل و مواد یکی از مهم ترین عامل های موثر در تصادفات، خشونت و خودکشی در بین جمعیت جوان بوده است. از اینرو، امروزه سوء مصرف مواد مخدر یک مشکل بسیار جدی برای سلامت عمومی به حساب می آید و بیش از پیش اقدامات پیشگیری همه جانبه فوری را طلب می کند. آموزش ارتقاء مهارت های اجتماعی - هیجانی به عنوان یکی از جامع ترین رویکردها در زمینه برنامه های پیشگیری از مواد مورد استفاده قرار گرفته است. این رویکرد بر طیف وسیعی از عوامل سبب ساز رفتارهای پرخطر از قبیل خشونت، مصرف الکل و سوء مصرف مواد بنا شده است. بارزترین ویژگی این رویکرد نسبت به رویکرد نفوذ اجتماعی، آموزش مهارت های خودمدیریتی و مهارت های اجتماعی است که براساس نظریه شناختی - اجتماعی بندورا^۱ (۱۹۹۷) و نظریه رفتار مشکل آفرین^۲ جیسور قوام یافته است. در واقع سوء مصرف مواد به منزله رفتاری که به شکل اجتماعی آموخته شده و رفتار کارکردی که از تعامل عوامل فردی و بین فردی شکل می گیرد، مفهوم سازی می شود. این رویکرد شامل افزایش توان تصمیم گیری، تغییر رفتار شخصی، کاهش اضطراب، افزایش مهارت های قاطعیت و رزوی اجتماعی، ارتباط و کاربرد مهارت های عمومی برای مقابله با فشارهای اجتماعی که به وسیله آموزش یادگیری اجتماعی هیجانی، عملی می شود. انجمن تحقیقاتی گانی کوپر^۳ (۲۰۱۳) در تعریفی کاملا جامع، یادگیری اجتماعی و هیجانی را شامل فرایند اکتساب و به کارگیری موثر دانش و مهارت های ضروری جهت تشخیص و اداره هیجان ها، رشد مراقبت و ارتباط با دیگران، تصمیم گیری مسئولانه، به وجود آوردن ارتباطات مثبت و گسترش توانایی های اجتماعی و هیجانی اساسی در فرد می دانند. همچنین این انجمن مولفه های مهارت های اجتماعی و هیجانی را شامل خودآگاهی، خودمدیریتی، آگاهی اجتماعی، مدیریت رابطه و تصمیم گیری مسئولانه می داند.

یادگیری اجتماعی و هیجانی، برپایه به کار بستن روش ها و تکنیک های شناختی و رفتاری است، که متمرکز بر خودکنترلی یادگیرنده، کفایت های اجتماعی، همدردی،

1. Bandura
2. problematic behavior's theory

3. Guny Cooper Research Associates

خودانگیزی و خودکنترلی آن‌ها شده است. همچنین به عنوان روشی برای کاهش مشکلات رفتاری و ترفیع عوامل فردی شناخته شده است. این یادگیری در کوتاه مدت سبب افزایش کفایت‌های اجتماعی، شناختی و کاهش رفتارهای پرخاشگرانه و در دراز مدت سبب افزایش ادراک هیجانی، خودکنترلی و کاهش رفتارهای تکانشی شده است. بیشتر روان‌شناسان باور دارند که واکنش موثرانه افراد به فشارهای روزانه زندگی‌شان، نیازمند اکتساب آگاهی‌های هیجانی، مهارت‌های تصمیم‌گیری مسئولانه، و تعاملات موفقیت‌آمیز اجتماعی است که مدارس و مکان‌های آموزشی می‌توانند به عنوان یک محیط بهینه برای دانش‌آموزان در زمینه یادگیری این مهارت‌ها، ساخته و پرداخته شود. یادگیری هیجانی و اجتماعی که از طریق آموزش‌های مدرسه‌ای انجام می‌گیرد متکی به آموزش تکنیک‌های خودکنترلی، شایستگی اجتماعی، تلقین، انگیزش و خودآگاهی در دانش‌آموزان است. یافته‌های پژوهشی نشان داده‌اند که این تکنیک‌ها در کاهش مشکلات رفتاری و در جایگزینی افکار مثبت به جای افکاری منفی در فرد موثر بوده‌اند. اسپادا^۱ و همکاران (۲۰۱۵) در مطالعه‌ای در اسپانیا؛ ۲۱ مطالعه را تحت عنوان برنامه‌های پیشگیری از سوءمصرف مواد مخدر در مدارس بین سال‌های ۲۰۰۲ تا ۲۰۱۳ فرا تحلیل نموده‌اند. نتایج این فرا تحلیل نشان می‌دهد که برنامه‌های اثربخشی (۴۸ درصد) بسیار تاثیر گذار بوده‌اند. همچنین مدل‌های آموزش بهداشت (۴۸ درصد) و یادگیری اجتماعی (۲۰ درصد) و اجرای مشترک برنامه‌های آموزش بهداشت حرفه‌ای (۲۵ درصد) در نگرش‌ها نسبت به مواد مخدر دارای تاثیر گذاری زیادی بوده‌اند. محسنی تبریزی، جزایری و بابایی (۱۳۸۹)، در فرا تحلیلی با بررسی ۴۹ اثر تحقیقی با رویکرد اجتماعی-روانی مربوط به پیشگیری از سوء مصرف مواد در داخل، طی سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۷۰ و با توجه به تعدد متغیرهای مستقل اثر گذار بر گرایش به سوء مصرف بر اساس ضرائب اثر گذاری درجه بندی کوهن به ترتیب میزان‌های تاثیر، متغیرهای آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی و مقاومت اجتماعی و گروه همسال و نوع دوستان، آگاهی از اثرات مواد، کیفیت مناسبات و روابط فامیلی، عوامل خلقی و شخصیتی و جابجائی‌های مکانی و مهاجرت، سن، نظارت و کنترل والدین و

بیماری افسردگی، متغیرهای رفتاری شخصیتی، تعاملات درون گروهی و عملکرد تحصیلی، تأثیرات فیلم و کاریکاتور، عوامل خانوادگی و وضعیت فعالیت اقتصادی، گروه درمانی و اعتیاد، سابقه اعتیاد در خانواده، اعتیاد پدر و حساسیت در روابط متقابل و سرزند اختلال همراه و آگاه‌سازی از طریق پوستر و کاریکاتور به عنوان عوامل موثر بر رفتار اعتیادی در مطالعات مرور شده مطرح‌اند. دهقانی، و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهش خود نشان دادند که آموزش مهارت‌های زندگی باعث کاهش اعتیادپذیری دانش‌آموزان پسر نوجوان می‌شود. بنا بر نظر پژوهشگران آموزش مهارت‌های زندگی در پیشگیری از سوء مصرف مواد نقش معناداری دارد. کاکیا (۱۳۸۹)، در پژوهش خود نشان داد آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی باعث کاهش اعتیادپذیری، کاهش آمادگی به اعتیاد در دانش‌آموزان دختر نوجوان می‌شود ولی پژوهش رابطه معناداری را در تأثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی بر اعتراف به اعتیاد نشان نداد. با توجه به موارد مطرح شده، هدف از پژوهش حاضر، فراتحلیل اثربخشی آموزش برنامه‌های مهارت‌های هیجانی - اجتماعی بر کاهش اعتیادپذیری دانش‌آموزان و دانشجویان بود. امید به این که دستاوردهای این تحقیق و تحقیقات مشابه آن در آینده، در طراحی الگویی مناسب برای تدوین یک برنامه آموزشی پیشگیرانه برای کاهش اعتیادپذیری و پیشگیری از اعتیاد به کار گرفته شود.

روش

جامعه، نمونه، و روش نمونه‌گیری

روش پژوهش حاضر از نوع فراتحلیل است. مصرآبادی (۱۳۹۵) فراتحلیل را شیوه پژوهشی می‌داند که پژوهشگر داده‌های چند مطالعه نخستین را برای پاسخ‌گویی به یک سؤال پژوهشی باهم ترکیب می‌کند تا یک یافته ترکیبی جدید حاصل شود. لازم است ابتدا این مقادیر به شاخصی با مقیاس مشترک تبدیل شود. پرکاربردترین روش ترکیب نتایج عددی پژوهش‌ها در فراتحلیل اندازه اثر است. اندازه اثر شاخصی است که حضور پدیده مورد نظر را در جامعه نشان می‌دهد، یا اندازه‌ای است که مبین غلط بودن فرضیه صفر است. به‌طور کلی برای اندازه‌های اثر دو خانواده عمده وجود دارد: خانواده I و خانواده d. با

توجه به این که فراتحلیل حاضر دربرگیرنده پژوهش‌های اولیه‌ای از هر دو نوع اصلی روش تحقیق (همبستگی و تفاوتی) بودند؛ از ضریب همبستگی پیرسون به عنوان شاخص r و از بین انواع شاخص d از شاخص g هجز استفاده شد. کوهن یک طبقه‌بندی کلی تفسیری برای اهمیت نسبی اندازه‌های اثر ارائه داده است که برای اندازه اثرهای خانواده d ، مقادیر $0/2$ ، $0/5$ ، و $0/8$ و برای اندازه اثرهای خانواده t ، مقادیر $0/1$ ، $0/3$ و $0/5$ به ترتیب نشانگر اندازه‌های اثر کوچک، متوسط و بزرگ هستند.

واحد تحلیل در فراتحلیل یافته‌های کمی پژوهش‌های دیگر است؛ بنابراین جامعه آماری این فراتحلیل، همه مطالعات در دسترس مرتبط با عنوان مهارت‌های اجتماعی، هیجانی و مولفه‌های آن و تاثیر آن بر کاهش اعتیادپذیری و یا جنبه‌ای از آن از جمله آمادگی به اعتیاد و اعتراف به اعتیاد در ایران مربوط می‌شود و برای محقق در دسترس بوده است و در بین سال‌های ۱۳۶۹ تا ۱۳۹۶ منتشر شده بودند. بر این اساس جامعه آماری پژوهش حاضر شامل پژوهش‌های چاپ شده در مجلات علمی - پژوهشی معتبر (مقالات پژوهشی تمام متنی که در بانک‌های اطلاعاتی رایانه‌ای) قابل دستیابی بودند. این بانک‌های اطلاعاتی شامل پایگاه جهاد دانشگاهی کشور (SID)، سایت خصوصی بانک مجلات ایران (Magiran)، مجموعه مقالات چاپ شده در فصل‌نامه اعتیادپژوهی و فصل‌نامه‌های یکپارچه نشریات مربوط به نیروی انتظامی و پایگاه مجلات تخصصی نور (Noormags) بود که با روش آزمایشی و همبستگی به بررسی موضوع پرداخته بودند.

در این فرا تحلیل، به منظور انتخاب پژوهش‌های اولیه، ابتدا کلید واژه‌های معتبر بر اساس مرور پیشینه پژوهشی به منظور استفاده در جست‌وجوهای اولیه تعیین شدند. در این فراتحلیل با توجه به این که متغیر وابسته اعتیادپذیری بود و اعتیادپذیری دربرگیرنده مولفه‌های چون آمادگی به اعتیاد و اعتراف به اعتیاد بود؛ بنابراین از هر سه واژه در جستجوی پژوهش‌ها استفاده شد. روش نمونه‌گیری در این پژوهش مطالعه همه پژوهش‌هایی است که با توجه به ملاک‌های ورود و خروج، به فراتحلیل راه پیدا کردند.

جدول ۱: ملاک‌های ورود و خروج مطالعات به این پژوهش

ملاک‌های خروج	ملاک‌های ورود
مطالعات بررسی تاثیر آموزش مهارت‌های هیجانی و اجتماعی با مواردی غیر از اعتیادپذیری از جمله الکلیسم و یا بر میزان مصرف اعتیاد و سایر رفتارهای پرخطر و آسیب‌های اجتماعی.	مطالعات انجام شده از سال ۱۳۶۹ به بعد در داخل کشور. مدرک کارشناسی ارشد و بالاتر پژوهشگران.
مطالعات فاقد اطلاعات لازم برای محاسبه اندازه اثر. مطالعاتی فاقد کفایت لازم یا دارای ضعف‌های روش‌شناختی.	مطالعات بررسی تاثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی یا یکی از مولفه‌های آن بر کاهش اعتیادپذیری یا یکی از خرده‌مقیاس‌های آن.
مطالعات سایر جنبه‌های اعتیاد از جمله اعتیاد اینترنتی.	مطالعات تجربی و شبه‌تجربی با گروه کنترل و همچنین مطالعات همبستگی.

ابزار

در این پژوهش برای گردآوری اطلاعات از چک‌لیست مشخصات طرح‌های پژوهشی که توسط مصرآبادی (۱۳۸۹) طراحی شده بود استفاده شد. با توجه به این که در مطالعات فراتحلیل، واحد تجزیه و تحلیل، گزارش نهایی پژوهش‌های انجام شده در زمینه مورد بررسی است؛ از این فرم به منظور ثبت اطلاعات پژوهش‌های اولیه استفاده شد که شامل موارد زیر می‌باشد: عنوان پژوهش، نام پژوهشگران، نوع اثر، سال انجام پژوهش، محل اجرای پژوهش، متغیرهای مستقل و وابسته و تعریف‌های عملیاتی آن‌ها، جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری، روش پژوهش، ابزارهای مورد استفاده، روایی و اعتبار ابزارها، فرضیه‌ها یا سئوال‌های پژوهش، آماره‌ها یا مقادیر آزمون‌های آماری لازم جهت محاسبه اندازه اثر. در نهایت، چک‌لیست‌های تکمیل شده به صورت یک دفترچه کدگذاری در ۴۷ اندازه اثر اولیه دسته‌بندی شد.

یافته‌ها

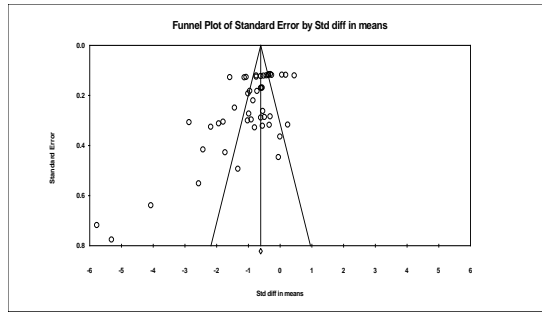
جهت بررسی و تجزیه و تحلیل بر اساس داده‌های ارائه شده در گزارش هریک از پژوهش‌های مورد نظر، به محاسبه اندازه اثر میزان اثربخشی پرداخته شد. ابتدا آنچه اندازه اثر نامیده می‌شود در هریک از پژوهش‌ها به صورت جداگانه محاسبه شد. در این فراتحلیل

برای بررسی تورش انتشار^۱ از دو شیوه گرافیکی (نمودار قیفی^۲) و یک شاخص آماری (تعداد امن تخریب^۳) استفاده شد. غالباً فرا تحلیل‌ها بر دو مدل آماری مدل اثرات ثابت^۴ و مدل اثرات تصادفی^۵ مبتنی هستند. در این فرا تحلیل به محاسبه اثر ترکیبی با دو مدل اثرات ثابت و تصادفی پرداخته شد. برای این که مدل نهایی فرا تحلیل مشخص شود بایستی یک مجموعه تحلیل‌های ناهمگنی^۶ برای اطمینان از وجود متغیرهای تعدیل کننده انجام شود. به منظور مشخص کردن ناهمگنی از دو شاخص Q کوکران و مجذور I استفاده شد. لازم به ذکر است که برای محاسبه اندازه‌های اثر و نیز فعالیت‌های آماری بعدی در ارتباط با ترکیب نتایج از نرم‌افزارهای CMA^۷ و ویرایش^۲، استفاده شد.

با عنایت به این که یکی از پیش فرض‌های اصلی فرا تحلیل نبود سوگیری انتشار است پیش از بررسی نتایج ابتدا یافته‌های مربوط به بررسی این پیش فرض ارائه می‌شود. سوگیری انتشار به چاپ نشدن تحقیقات مرتبط با موضوع فرا تحلیل مربوط می‌شود که یافته‌های غیر معنادار یا ناهمسو با مسیر تحقیقات دارند. در این فرا تحلیل برای بررسی تورش انتشار از دو شیوه گرافیکی (نمودار قیفی) و یک شاخص آماری (تعداد امن از تخریب) استفاده شد. در نمودار قیفی محور افقی نشانگر مقادیر اندازه‌های اثر تحقیقات اولیه و محور عمودی خطای استاندارد آن‌ها می‌باشد. سوگیری انتشار بر اساس نمودار قیفی زمان قابل تشخیص است که نقاط در اطراف نمودار به شکل متقارن پراکنده نشده باشند که این ناشی از مقادیر بسیار کوچک اندازه اثر و نیز خطاهای استاندارد بزرگ آن‌ها است (نمودار ۱). با مشاهده نمودار ۱ مشخص شد تعدادی از تحقیقات دارای اندازه‌های اثر نامتعارف و پرت هستند که نمودار را نامتقارن ساخته‌اند.

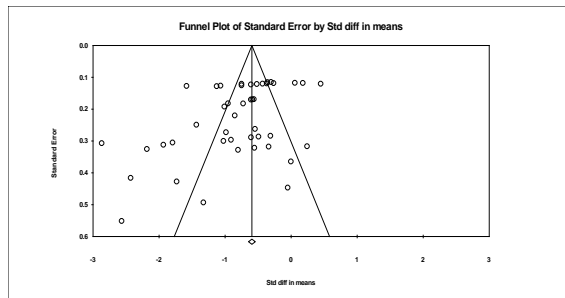
1. publication bias
2. funnel plot
3. number of missing studies that would bring p-v to alpha

4. fixed – effects model
5. random- effects model
6. heterogeneity
7. comprehensive meta - analysis

شکل ۱: نمودار کیفی قبل از تحلیل حساسیت

باحذف سه اندازه اثر بالای قدر مطلق ۳ نمودار کیفی پایین حاصل شد که نسبت به نمودار ۱ مقارن تر است.

شکل ۲: نمودار کیفی بعد از تحلیل حساسیت (گام ۱)

همچنین برآورد تعداد امن از تخریب برای ترکیب پژوهش‌های بالا می‌تواند میزان اطمینان مورد نظر در مورد یافته‌های فراتحلیل را مشخص کند. تعداد امن از تخریب بیانگر تعداد مطالعات فرضی انتشار نیافته و غیر معناداری است که اگر به پژوهش‌های ترکیب شده اضافه شود باعث عدم معناداری کل پژوهش‌ها می‌شود. اگر این عدد کوچک باشد بیانگر آن است که هرگاه تعداد کمی مطالعه با نتایج مغایر به مجموع مطالعات اضافه شود، باعث عدم معناداری ترکیب پژوهش‌ها می‌شود. از این رو باید در به کار بردن نتایج فراتحلیل احتیاط کرد. اما اگر این عدد بزرگ باشد نشانگر آن است که برای عدم معناداری ترکیب پژوهش‌ها باید تعداد زیادی پژوهش غیر معنادار انتشار نیافته وجود داشته باشد و وجود تعداد زیاد پژوهش انتشار نیافته بعید است و می‌توان نتایج حاصل از فراتحلیل

را با اطمینان بیشتری به کاربرد. تعداد امن از تخریب برای این فرا تحلیل برابر با ۴۲۴ عدد مطالعه انتشار نیافته غیر معنادار است. به این معنی که باید تعداد ۴۲۴ مطالعه غیر معنادار انتشار نیافته وجود داشته باشد تا در مجموع میزان تاثیر گذاری آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی بر کاهش اعتیاد پذیری را بی معنی کند که این مسئله خیلی بعید به نظر می‌رسد. با این تفاسیر می‌توان از نتایج به دست آمده از این فرا تحلیل با اطمینان و بدون نگرانی از مطالعات غیر معنادار چاپ نشده استفاده کرد. همچنین بر اساس این شاخص و با حذف ۳ اندازه اثر افراطی از ۴۷ اندازه اثر اولیه تعداد ۴۴ اندازه اثر باقی ماند و در تحلیل‌های بعدی فقط از این اندازه اثر استفاده شد.

جدول ۲: اندازه‌های اثر ترکیبی مربوط به تاثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی بر کاهش اعتیاد پذیری

مدل	تعداد	اندازه اثر	خطای	اطمینان حد پایین	حد بالا	آماره Z	معناداری
	اندازه اثر	ترکیبی	معیار				
ثابت	۴۷	-۰/۵۹۴	۰/۰۲۶	-۰/۶۴۶	-۰/۵۴۲	-۲۲/۵۴۸	۰/۰۰۱
تصادفی	۴۷	-۰/۷۹۷	۰/۰۹۱	-۰/۹۷۵	-۰/۶۲۰	-۸/۷۹۴	۰/۰۰۱

جدول ۲، اندازه‌های اثر ترکیبی مدل تثبیت شده و تصادفی مربوط به تاثیر آموزش مهارت‌های زندگی، هیجانی و اجتماعی بر کاهش اعتیاد پذیری را بعد از تحلیل حساسیت نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، میانگین اندازه اثرهای ترکیبی تاثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی بر کاهش اعتیاد پذیری در مدل تثبیت شده برابر با $-۰/۵۹۴$ و در مدل تصادفی برابر با $-۰/۷۹۷$ است، که هر دو از لحاظ آماری معنادار هستند ($P < ۰/۰۰۱$). بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی بر کاهش اعتیاد پذیری فراگیران یکی از تاثیر گذارترین تکنیک‌های پیشگیری در اعتیاد به حساب می‌آید.

یکی دیگر از مسائل مورد توجه در فرا تحلیل، میزان همگنی اندازه اثرات است که با استفاده از مقدار (Q) یا مقدار ناهمگونی مورد بررسی قرار می‌گیرد. عدم معناداری میزان همگونی نشان دهنده همگونی اندازه اثرات مورد بررسی است و بر این دلالت می‌کند که متغیرهای دیگری که بر متغیر وابسته اثر گذار هستند، وجود نداشته و پراکندگی بین اندازه

اثر مطالعات فقط ناشی از خطای نمونه گیری است. ولی معنی داری (Q) نشان دهنده ناهمگونی است و بر این دلالت می کند که متغیرهای دیگری نیز وجود داشته اند که بر متغیر وابسته اثر گذاشته اند و پراکندگی بین اندازه اثر مطالعات فقط ناشی از خطای نمونه گیری نیست. اگر میزان ناهمگونی زیاد باشد بهتر است با دسته بندی اندازه اثرات و ترکیب هر دسته عامل، ناهمگونی ها مشخص شود. میزان ناهمگونی مطالعات مورد بررسی در این فراتحلیل در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳: شاخص ناهمگونی اندازه های اثر در بین پژوهش های اولیه

مجدور I	معناداری	درجه آزادی	Q کوکران
۹۰/۶۲۵	۰/۰۰۰۱	۴۳	۴۵۸/۷۱۵

مشاهده می شود که مقدار (Q) زیاد است و این مقدار با درجه آزادی ۴۳ معنادار است و تائید کننده آن است که اندازه اثرات ناهمگن بودند و در نتیجه متغیرهای دیگری نیز وجود داشته اند که بر متغیر وابسته اثر گذاشته اند و پراکندگی بین اندازه اثر مطالعات فقط ناشی از خطای نمونه گیری نبوده است. برای کاهش این ناهمگونی اندازه اثرات باید طبقه بندی شوند و برای هر طبقه به صورت جداگانه فرا تحلیل انجام شود و تاثیر متغیرهای تعدیل کننده از جمله جنسیت فراگیران، طبقه تحصیلی فراگیران و بسته های آموزشی مهارت های اجتماعی و هیجانی بررسی شود که در این مقاله دسترسی کم به مقالات انتشار یافته و همچنین محرمانه بودن این قبیل تحقیقات از محدودیت های این پژوهش است.

در ادامه مقاله به تحلیل های بیشتر در مورد روش تحقیق (همبستگی و تفاوتی) پرداخته شد. همچنین یک تحلیل فرعی دیگر از لحاظ متغیرهای وابسته مختلف در تحقیقات (اعتیاد پذیری، آمادگی به اعتیاد، اعتراف به اعتیاد) انجام شد. لازم به ذکر است که در این تحلیل ها نیز نتایج بر طبق مدل های تصادفی گزارش شده است؛ چرا که تحلیل های ناهمگونی نشان داد که اندازه های اثر داخل خود این متغیرها نیز ناهمگن هستند.

جدول ۴: اندازه‌های اثر ترکیبی مهارت‌های اجتماعی و هیجانی با اعتیادپذیری بر اساس نوع روش تحقیق

نوع روش تحقیق	تعداد	اندازه اثر	خطای معیار	فاصله حد پایین	۹۵٪ حد بالا	آماره Z	معناداری
تفاوتی	۲۰	-۰/۹۸۳	۰/۱۶۹	-۱/۳۱۴	-۰/۶۵۲	-۵/۸۲۲	۰/۰۰۱
همبستگی	۲۳	-۰/۶۷۴	۰/۱۱۳	-۰/۸۹۵	-۰/۴۵۳	-۵/۹۷۵	۰/۰۰۱

در جدول ۴ اندازه‌های اثر ترکیبی تاثیر مهارت‌های اجتماعی و هیجانی بر اعتیادپذیری بر اساس دو نوع روش تحقیق ارائه شده است. در دسته یک که ۲۰ اندازه اثر مشاهده شد پژوهش‌ها از نوع تفاوتی که مشتمل بر تحقیقات آزمایشی، شبه آزمایشی و یا نیمه آزمایشی بودند اندازه اثر ترکیبی برابر با ۰/۹۸۳- و در تحقیقات همبستگی ۰/۶۷۴- به دست آمد که هر دو این شاخص‌های کلی معنادار بودند.

جدول ۵: تفاوت اندازه‌های اثر ترکیبی تصادفی آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی بر کاهش اعتیادپذیری و مولفه‌های آن (آمادگی به اعتیاد و اعتراف به اعتیاد)

متغیرهای پیامدی	تعداد	اندازه اثر	خطای معیار	فاصله حد پایین	۹۵٪ حد بالا	آماره Z	معناداری
اعتیادپذیری	۲۹	-۰/۷۹۹	۰/۱۱۴	-۱/۰۲۱	-۰/۵۷۶	-۷/۰۳۴	۰/۰۰۱
آمادگی به اعتیاد	۹	-۰/۸۲۴	۰/۱۴۸	-۱/۱۱۳	-۰/۵۳۴	-۵/۵۷۹	۰/۰۰۱
اعتراف به اعتیاد	۶	-۰/۷۲۱	۰/۲۴۵	-۱/۲۰۱	-۰/۲۴۲	-۲/۹۴۷	۰/۰۰۳

در جدول ۵ تفاوت اندازه‌های اثر ترکیبی تصادفی آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی بر کاهش اعتیادپذیری و خرده‌مقیاس‌های آن که به سه گروه اعتیادپذیری، آمادگی به اعتیاد و اعتراف به اعتیاد تقسیم شده- ارائه شده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود بیشترین اندازه اثر در تحقیقاتی با متغیرهای وابسته به ترتیب در اعتراف به اعتیاد، اعتیادپذیری و آمادگی به اعتیاد دیده شده است. شاید بیشترین اندازه اثر مشاهده شده در اعتراف به اعتیاد را در تعداد کم تحقیق انجام گرفته در این حوزه دانست.

بحث و نتیجه‌گیری

یکی از راهبردهای مهم تربیتی- آموزشی برای پیشگیری از اعتیاد، آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی به گروه‌ها و دانش‌آموزانی است که به دلیل قرار گرفتن در دوره

تحویلی خاص (دوره نوجوانی)، بیش از سایر گروه‌ها ممکن است در معرض آسیب رفتارهای خطرپذیری-بالا چون گرایش و تمایل به سوء مصرف، قرار دارند. پژوهش حاضر با هدف ترکیب پژوهش‌های انجام گرفته در داخل کشور در حوزه تاثیر آموزش مهارت‌های هیجانی - اجتماعی بر کاهش اعتیادپذیری فراگیران انجام شد. پس از بررسی ملاک‌های ورود و خروج ۲۵ مطالعه دارای شرایط مطلوب جهت تحلیل بودند. در نهایت بعد از بررسی تحلیلی حساسیت و حذف اندازه اثرهای پرت ۴۴ اندازه اثر باقی ماند و تحلیل‌های بعدی روی این اندازه اثرها انجام شد.

نتایج حاصل از ترکیب اندازه اثرهای پژوهش‌های اولیه که پاسخ به سئوال پژوهشی می‌باشد، نشان داد که آموزش مهارت‌های هیجانی - اجتماعی و مولفه‌های آن به‌طور کلی دارای تاثیر مثبت و معناداری بر کاهش اعتیادپذیری فراگیران دارند. چنانچه اندازه اثر ترکیبی برای مدل اثرات ثابت ۰/۵۹۴- و برای مدل اثرات تصادفی ۰/۷۹۷- به دست آمد. بررسی شاخص ناهمگنی نشان‌دهنده وجود متغیرهای تعدیل‌کننده در روابط بین متغیرها بود که تحت این شرایط مدل اثرات تصادفی تبیین بهتری را به دست می‌دهد. بر طبق معیار کوهن (۱۹۹۸) اندازه اثر ترکیبی مدل اثرات تصادفی برابر با ۰/۷۹۷- به دست آمد که اندازه اثر بزرگی محسوب می‌شود. به عبارتی دیگر مهارت‌های هیجانی - اجتماعی نقش بزرگی را در واریانس کاهش اعتیادپذیری ایفا می‌نماید. نتیجه اندازه اثر خلاصه این فراتحلیل با مقدار اندازه اثر شارلوت و همکاران (۲۰۰۸) که برابر با ۰/۷۳۳ است، تقریباً برابر می‌باشد. این یافته دارای پشتوانه محکم نظری - تجربی است. یافته فرضیه پژوهشی حاضر مبنی بر تاثیر آموزش مهارت‌های هیجانی - اجتماعی بر کاهش اعتیادپذیری در پژوهش‌های دهقانی، بدری گرگری و فتحی آذر (۱۳۹۵)، کیمبر و سنندل (۲۰۰۹)، جناآبادی (۱۳۸۸)، کاکیا (۱۳۸۹)، همسو می‌باشد.

در پژوهش کیمبر و سنندل (۲۰۰۹) نشان داده شد که برنامه آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی موجب پیشگیری و تقویت نگرش منفی نسبت به مصرف دارو، مواد نشاط آور، الکل و سیگار می‌شود و بررسی خط سیر زندگی گروه آموزش نشان داد که آن‌ها در درازمدت هیچ گونه علاقه‌ای به مصرف سیگار، الکل و دیگر مواد روان گردان

نداشتند. جناآبادی (۱۳۸۸)، در پژوهش خود در خصوص نقش آموزش خود آگاهی (به عنوان یکی از مولفه‌های SEL) در کاهش استعداد و آمادگی اعتیاد بر روی دانش آموزان دوره دوم متوسطه نشان داد که رابطه معناداری بین خود آگاهی هیجانی با استعداد و آمادگی به اعتیاد وجود دارد و هرچه میزان خود آگاهی دانش آموزان بالا رود، میزان استعداد و آمادگی به سوء مصرف مواد آن‌ها پایین می آید. در تبیین این یافته می توان اینگونه عنوان کرد که از طریق آموزش خود آگاهی هیجانی، فرد دانش، ارتباط و علت هیجان‌ها را به دست می آورد و اطلاعاتی را درباره چرایی و چگونگی برانگیخته شدن در موقعیت‌های مختلف کسب می کند و این خود آگاهی هیجانی سبب می شود تا هنگامی که فرد مثلاً خشمگین است یا غمگین است و یا هیجان ناخوشایند دیگری را دارد، متوجه هیجان خود باشد و ناخواسته به سمت استعمال و مصرف مواد جهت تسکین آنی و موقتی هیجان ناخوشایند خود، نرود.

نتایج تحقیقات انجام شده زیادی در خارج از کشور و داخل کشور همگی اتفاق نظر دارند که آموزش مهارت‌های اجتماعی - هیجانی و مهارت‌های زندگی در مجموع در کاهش اعتیاد پذیری، پیش گیری از مصرف سیگار، مشروبات الکلی، سوء مصرف مواد، رفتارهای بزهکارانه، پر خاشگرانه و بسیاری موارد منفی دیگر کارآمدی مناسبی داشته است. در هر حال، همخوانی بین نتایج تحقیقات داخلی و خارجی حاکی از توان بالای این روش در پیشگیری اولیه و همچنین در پیشگیری ثانویه و ثالث از آسیب‌های اجتماعی همانند اعتیاد در فرهنگ‌ها و کشورهای مختلف دارد.

این یافته‌ها بر اساس نظریه یادگیری اجتماعی بندورا و رویکرد ارتقاء مهارت‌های فردی، اجتماعی و هیجانی در لاک و ویسبرگ (۲۰۰۵) که یکی از جامع ترین رویکردهای پیشگیرانه محسوب می شود؛ قابل تبیین است، به این نحو که با به دست آوردن مهارت‌های اجتماعی و هیجانی نوجوان به این نکته که می تواند بر زندگی خود مسلط باشد و عوامل مربوط به فشارها و گرایش به اعتیاد را مهار کند، اعتقاد پیدا می کند. این مسئله به توانایی‌هایی بیشتر نوجوان و کاهش مشکلات رفتاری وی از جمله گرایش به اعتیاد منجر می شود و احتمالاً آسیب پذیری نوجوان را در برابر تحریک شدید فیزیولوژیک و

پرخاشگری و مشکلات هیجانی در رویارویی با فشارهای زندگی کاهش می‌دهد و این چرخه ممکن است به گسترده‌تری بیشتر شبکه حمایت اجتماعی در کوتاه مدت و درازمدت نوجوان بینجامد که خود به هیجان‌ات مثبت بیشتر، سازگاری بالاتر و کاهش آمادگی به اعتیاد می‌انجامد. به عبارت دیگر با آموزش SEL فرصت‌هایی برای ساختن منابع شخصی پایدار فراهم می‌شود که خود زمینه را برای رشد شخصی مهیا می‌سازند. همچنین در تبیین یافته‌های این پژوهش می‌توان با توجه به تعریف کسل (۲۰۱۲) و سالوی و مایر (۱۹۹۰) که از مهارت‌های هیجانی و اجتماعی داشتند، بهره گرفت. این نظریه پردازان معتقدند که از طریق آموزش هیجانی و اجتماعی، فرد دانش خودآگاهی، تصمیم‌گیری مسئولانه، ارتباط و علت هیجان را به دست می‌آورد و اطلاعاتی را درباره چرایی و چگونگی برانگیخته شدن در موقعیت‌های مختلف کسب می‌کند. این توانایی برای فهم تحلیل تجربه‌های اجتماعی و هیجانی به توانایی فهم خویشتن در ارتباط بهتر در محیط منجر می‌شود و تنظیم کارآمد هیجان‌ها، خودمدیریتی و مقاوم بودن را پرورش می‌دهد که این حالت را اصطلاحاً سواد هیجانی و اجتماعی گویند. همچنین در همین راستا و با این فرض کسانی که در دوره‌های سواد آموزی اجتماعی و هیجانی شرکت می‌نمایند، در زمینه‌هایی چون فشار همسالان، مصرف مواد مخدر و روی آوردن به دخانیات و سایر اعتیادها کمتر دچار مشکل می‌شوند. این توانایی عاطفی و اجتماعی سبب می‌شود که آن‌ها در مقابل فشارها و تکانه‌های عمل و ناملایماتی که در پیش‌رو دارند مقاوم و کمتر دچار مشکل می‌شوند. کنترل عوامل خطرزای اجتماعی و هیجانی به شخص اجازه می‌دهد که در مقابل محرکات محیطی بهتر فکر و عمل کند و می‌تواند شبکه‌های حمایت اجتماعی محکم‌تری در اطراف خود بسازد و فرد را از کناره‌گیری اجتماعی دور کند. سوء مصرف مواد موجب وابستگی فیزیولوژیکی و روان‌شناختی فرد به مواد اعتیادآور می‌شود و بر عملکرد فردی و اجتماعی او تأثیرات نامطلوب می‌گذارد.

به‌طور کلی در پایان با توجه به یافته‌های این مطالعه و تحقیقات همسو می‌توان گفت که تمرکز برنامه‌های آموزش هیجانی و اجتماعی با هدف آراستن و تجهیز نوجوانان به آمایه‌ای از مهارت‌هاست که سبب یاری آنها در درازمدت و کوتاه‌مدت خواهد شد که این

امر زمینه را برای عدم گرایش احتمالی به سوء مصرف مواد، مولد و پربار بودن در جامعه و سالم ماندن فراهم خواهد کرد. و هم چنین با توجه به مکانیزم تاثیرات برنامه‌های اجتماعی و هیجانی می‌توان دریافت که این عامل احتمالا ممکن است باعث کاهش مشکلات درونی - به خصوص - مشکلات بیرونی، مقاوم سازی نوجوانان در برابر فشار همسالان و یا جذب‌های اجتماعی در کشاندن نوجوانان به اعتیاد و بیراهه‌های زندگی شود.

منابع

اکبری زردخانه، سعید و زندی، سعید (۱۳۹۵). پیش‌بینی پذیرش اعتیاد دانشجویان بر اساس احساسات خودکارآمدی و حمایت اجتماعی آنان. *دانش و پژوهش در روان‌شناسی کاربردی*، ۱۷(۲)، ۴۴-۳۶.

آقایوسفی، علیرضا؛ صفاری‌نیا، مجید و عباسپور، پرستو (۱۳۹۴). بررسی آمادگی اعتیاد به مواد مخدر در دانشجویان پزشکی: نقش مولفه‌های ذهنی خشم. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۹(۳۵)، ۳۴-۲۵.

باقری، منصور و بهرامی احسان، هادی (۱۳۸۶). نقش آموزش مهارت‌های زندگی بر دانش و نگرش نسبت به مواد مخدر و عزت نفس دانش‌آموزان. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۱(۳)، ۱۷۲-۱۴۹.

پورکرد، مهدی؛ ابوالقاسمی، عباس؛ نریمانی، محمد و رضایی جمالویی، حسن (۱۳۹۲). بررسی اثر مستقیم و غیر مستقیم خودکارآمدی، تکانشوری، فعال‌سازی-بازداری رفتاری و مهارت‌های اجتماعی بر وء مصرف مواد در دانش‌آموزان. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۷(۲۶)، ۲۷-۱۱.

جلالی، ایران و احدی، حسن (۱۳۹۴). رابطه تنظیم‌شناختی هیجان، خودکارآمدی، برانگیختگی و مهارت‌های اجتماعی با سوء مصرف مواد در نوجوانان. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۹(۳۶)، ۹۵-۱۰۹.

جلیلی، طاهره و زارعی، افشین (۱۳۹۴). بررسی اثربخشی رفتار جرات‌مندانه بر کاهش آمادگی به اعتیاد. *مجله طب انتظامی*، ۵(۴)، ۲۵۶-۲۵۱.

جناآبادی، حسین (۱۳۸۸). بررسی رابطه خودآگاهی هیجانی و کنترل تکانه از مولفه‌های هوش هیجانی با استعداد اعتیاد دانش‌آموزان پسر دوره متوسطه. *مطالعات روان‌شناسی تربیتی*، ۶(۹)، ۱۲-۱.

حاجی حسنی، مهرداد؛ شفیع‌آبادی، عبدالله؛ پیرساقی، فهیمه و بشیرپور، محراب (۱۳۹۰). پیش‌بینی گرایش به اعتیاد بر اساس میزان پرخاشگری و ابراز وجود در دانشجویان. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۵(۲۰)، ۴۱-۵۴.

حسینیان، سیمین؛ رسولی، رویا و صادقیان، معصومه (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش سبک‌های اسنادی خوش‌بینانه بر کاهش امیدگی به اعتیاد و تغییر سبک اسنادی دانش‌آموزان. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۱۰(۳۸)، ۲۵-۴۰.

خلیلی صدرآباد، افسر؛ چاوش زاده، زهرا؛ رادمش، محمدحسن و افخمی اردکانی، مهدی (۱۳۸۹). اثربخشی برنامه آموزشی رفتارهای سالم در نگرش دانشجویان نسبت به سوء مصرف مواد و کاهش اعتیادپذیری. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۴(۱۴)، ۶۳-۷۶.

دهقانی، صفرعلی؛ بدری، رحیم و فتحی آذر، اسکندر (۱۳۹۵). تاثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی و هیجانی بر کاهش اعتیادپذیری دانش‌آموزان. *فصلنامه رویکردهای پژوهشی در علوم رفتاری*، ۲(۷)، ۱۷۰-۱۵۹.

رسولی، فاطمه (۱۳۹۰). نقش آموزش کنترل خشم در مقاوم‌سازی نوجوانان در برابر اعتیاد و سوء مصرف مواد. *فصلنامه نظم و امنیت انتظامی*، ۱(۲)، ۸۹-۱۱۰.

زرین کلک، حمیدرضا (۱۳۸۹). اثربخشی آموزش مولفه‌های تاب‌آوری بر کاهش آسیب‌پذیری نسبت به اعتیاد و تغییر نگرش دانش‌آموزان نسبت به مصرف مواد. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۳(۱۱)، ۱۱۵-۱۳۸.

سادات موسوی، مه‌ری (۱۳۸۹). اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی بر کاهش گرایش به مواد مخدر بین دانش‌آموزان. *فصلنامه اعتیادپژوهی*، ۴(۱۳)، ۱۲-۲۴.

سحابی، جلیل؛ مفاخری باشماق، جمیل؛ سلطانیان، شریف؛ شاپری، رفیق و آقاییگ پوری، هاشم (۱۳۹۵). فراتحلیل پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه عوامل موثر بر گرایش به اعتیاد و سوء مصرف مواد مخدر. *پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر*، ۲(۸)، ۹۹-۱۲۲.

سواری، کریم و منشداوی، سمیه (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش مهارت خودآگاهی بر کاهش اعتیاد. *فصلنامه مطالعات روان‌شناسی بالینی*، ۶(۲۲)، ۱۶۳-۱۷۹.

عبدالله پورچناری، مرتضی و گلزاری، محمود (۱۳۸۷). اثربخشی آموزش مهارت‌های زندگی بر تغییر نگرش دانش‌آموزان پسر مقطع دبیرستان سیرجان نسبت به سوء مصرف مواد مخدر. *اعتیادپژوهی*، ۲(۸)، ۳۳-۵۴.

فروع‌الدین عدل، اکبر؛ صدرالسادات، سیدجلال؛ بیگلریان، اکبر و جوادی یگانه، محمدرضا (۱۳۸۳). تاثیر هم‌نشینی و معاشرت با گروه هنجارشکن و گرایش جوانان به اعتیاد. *رفاه اجتماعی*، ۴(۱۵)، ۳۱۹-۳۳۲.

کاکیا، لیدا (۱۳۸۹). اثربخشی آموزش مهارت‌های اجتماعی بر کاهش اعتیادپذیری دانش‌آموزان دختر دبیرستانی شهر تهران. *فصلنامه دانشگاه علوم پزشکی لرستان*، ۱۲(۳)، ۳۶-۳۱.

محسنی تبریزی، علیرضا؛ جزایری، علیرضا؛ و بابایی، نعمت‌اله (۱۳۸۹). فرا تحلیل مطالعات مربوط به سوء مصرف مواد با رویکرد روانی اجتماعی طی یک‌دهه و نیم گذشته (۱۳۷۰-۱۳۸۴). بررسی مسائل اجتماعی ایران (نامه علوم اجتماعی)، ۱(۱)، ۱۷۵-۲۰۰.

مصرآبادی، جواد (۱۳۹۵). فرا تحلیل. تبریز: انتشارات دانشگاه شهید مدنی.

مهری، نادر؛ اسماعیلی، رضا؛ رجیبی رستمی، مهدیه و ترکاشوند، محمد (۱۳۹۱). فرا تحلیل اثربخشی برنامه‌های پیشگیری در تغییر نگرش دانش‌آموزان نسبت به سوء مصرف مواد در ایران. فصلنامه اعتیادپژوهی سوء مصرف مواد، ۶(۲۴)، ۹-۲۶.

ناظر، محمد؛ صیادی، احمدرضا و خالقی، عزت‌الله (۱۳۸۱). نقش آموزش کنترل محیط، توجه برگردانی، و توقف افکار در کاهش رفتار موادخواهی در وابستگان به مواد افیونی. اندیشه و رفتار، ۸(۲)، ۴۹-۵۵.

ناعمی، علی و تاج‌آبادی، طاهره (۱۳۹۶). تاثیر آموزش گروهی عوارض سوء مصرف مواد بر نگرش به اعتیاد دانش‌آموزان دختر دبیرستانی. فصلنامه اعتیادپژوهی، ۱۱(۴۱)، ۸۵-۱۰۱.

نریمانی، محمد؛ عیوضی، نسرين و ابوالقاسمی، عباس (۱۳۹۳). اثربخشی آموزش هوش هیجانی در پیش‌گیری از گرایش دانش‌آموزان به سوء استفاده از مواد. فصلنامه اعتیادپژوهی، ۸(۳۰)، ۹-۱۹.

نصیری، فرزاد؛ بخشی‌پور رودسری، عباس و نصیری، سامان (۱۳۹۳). پیش‌بینی گرایش به مصرف مواد بر اساس عزت‌نفس و مولفه‌های مهارت هیجانی. فصلنامه اعتیادپژوهی، ۸(۳۱)، ۱۳۵-۱۴۶.

نعمت‌اللهی، فاطمه؛ گلزاری، محمود و شمس، جمال (۱۳۸۸). اثربخشی آموزش مقابله مثبت بر کاهش اعتیادپذیری دانشجویان. فصلنامه اعتیادپژوهی، ۳(۱۲)، ۵۳-۶۸.

نیکوی کویس، الیاس؛ کریمی، زینب؛ آسوده، زهرا و یونسی، سیدجلال (۱۳۹۶). بررسی مولفه‌های منابع شناخت خود و همنشینی با همسالان بزهکار در گرایش به اعتیاد در دانش‌آموزان دختر دبیرستانی. مجله علمی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی اراک، ۲۰(۱۲۳)، ۹۳-۱۰۳.

Bandura, A. (1986). *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs.

Espada, J. P., Gonzalez, M. T., Orgiles, M., Lioret, D. & Guillen- Riquelem, A. (2015). Meta- analysis effectiveness of school substance abuse prevention programs in Spain. *Psicothema*, 27(1), 5-12 .

Kimber, B., & Sandell, R. (2009). Prevention of substance use among adolescents through social and emotional training in school. *Journal of Adolescence* 32, 1403-1413.